

Ο Απόστολος Παύλος στη Θεσσαλονίκη

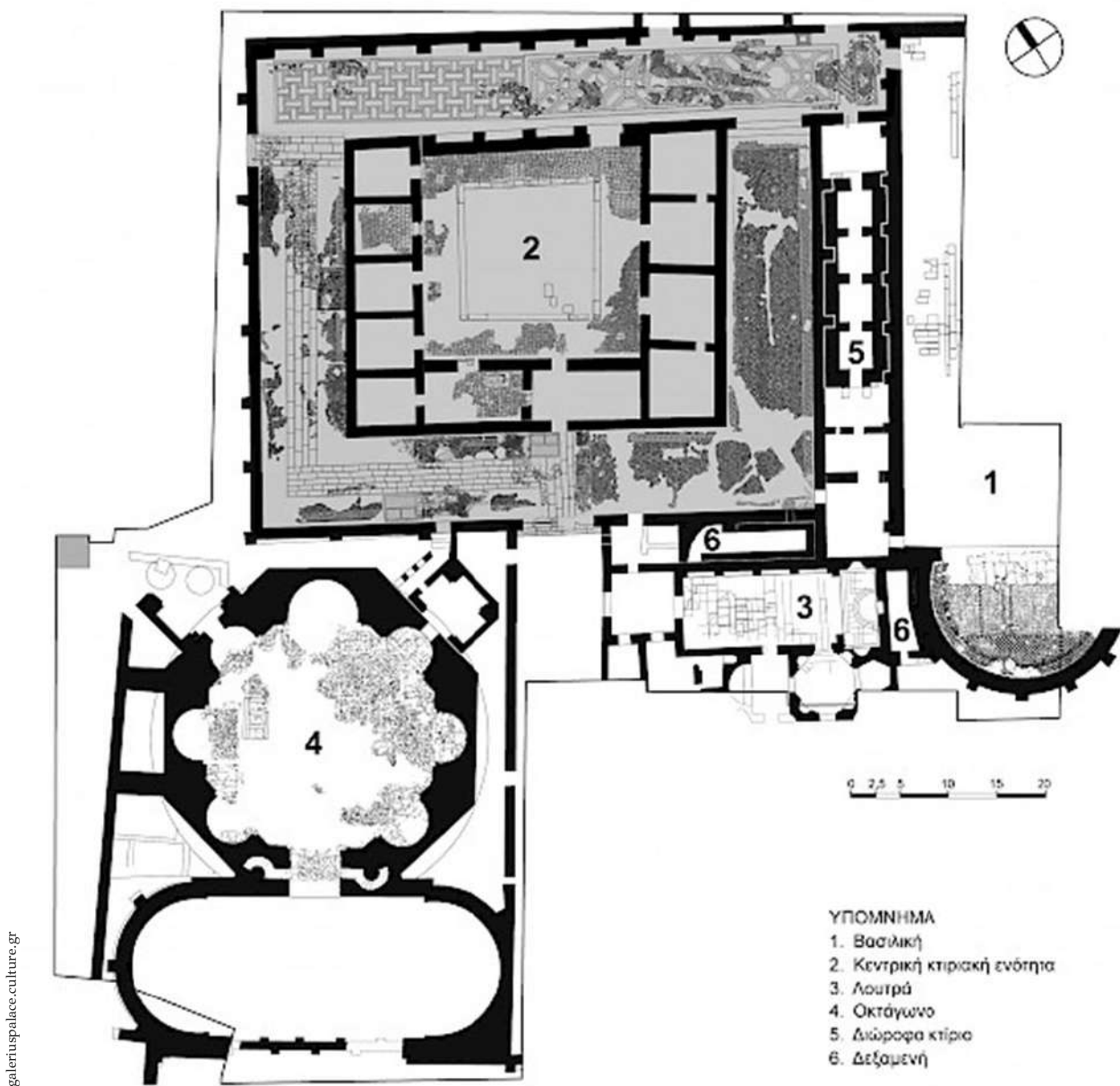
Ο Απόστολος Παύλος, ύστερα από την αποφυλάκισή του στους Φιλίππους, αποχαιρέτησε τους χριστιανούς που είχαν συγκεντρωθεί στην οικία της Λυδίας και μαζί με τον Σίλα και τον Τιμόθεο, αναχώρησε για Θεσσαλονίκη, περνώντας από την Αμφίπολη και την Απολλωνία.

Αμφίπολη - Απολλωνία

Η αρχαία Αμφίπολη ήταν κτισμένη στους πρόποδες ενός λόφου και, όπως υποδηλώνει το όνομά της, περιβαλλόταν από τον ποταμό Στρυμόνα. Από την ανασκαφική έρευνα προκύπτει ότι η ευρύτερη περιοχή στις εκβολές του Στρυμόνα, κατοικείται ήδη από τη Νεολιθική περίοδο. Στους ιστορικούς χρόνους, η στρατηγική θέση της περιοχής, με πρόσβαση προς το χρυσοφόρο Παγγαίο όρος και τα πυκνά δάση – πηγή πρώτης ύλης για τη ναυσιπλοΐα – προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Αθηναίων, οι οποίοι προσπάθησαν να ιδρύσουν εκεί αποικία ήδη από το 465 π.Χ. Στην πρώτη τους αυτή προσπάθεια ήρθαν αντιμέτωποι με τους αυτόχθονες Θράκες.

Η αθηναϊκή αποικία ιδρύθηκε, εν τέλει, στα χρόνια του Περικλή, το 437 π.Χ. Από τότε η Αμφίπολη έγινε ορμητήριο των Αθηναίων για όλες τις επιχειρήσεις τους προς τη Θράκη.

Το 424 π.Χ., κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, η Αμφίπολη κατελήφθη από τους Σπαρτιάτες· οι Αθηναίοι έστειλαν εκστρατευτικό σώμα για ανακατάληψή της, με επικεφαλής τον Θουκυδίδη, η αποστολή του οποίου απέτυχε. Ο Θουκυδίδης, που θεωρήθηκε ως ο κύριος υπεύθυνος της αποτυχίας, εξορίστηκε. Όντας εξόριστος, είχε την ευκαιρία της απαιτούμενης απόστασης από τα γεγονότα και να συγγράψει το μεγαλόπνοο έργο του, «*Θουκυδίδου ιστορία*». Έκτοτε, η Αμφίπολη έμεινε υπό τον έλεγχο της Σπάρτης – παρά τις προσπάθειες των Αθηναίων να την ανακαταλάβουν – μέχρι την οριστική κατάληψή της από τον Φίλιππο Β΄ το 357 π.Χ. Μετά τη μάχη της Πύδνας, το 168 π.Χ., και την υποταγή του Μακεδονικού Βασιλείου στους Ρωμαίους, η Αμφίπολη έγινε πρωτεύουσα μίας εκ των τεσσάρων διοικητικών περιφερειών,

Ανάκτορο Γαλερίου.

στις οποίες χώρισαν τη Μακεδονία οι Ρωμαίοι. Η πόλη γνώρισε νέα άνθηση, λόγω της εγγύτητας σε πλούσιες φυσικές πηγές, καθώς και του γεγονότος ότι από αυτήν διερχόταν η Εγνατία Οδός.

Όταν γύρω στο 50 μ.Χ. ο Παύλος, ο Σίλας και ο Τιμόθεος ήλθαν στην Αμφίπολη, η πόλη γνώριζε οικονομική και πολιτιστική άνθηση και κατοικείτο από Ρωμαίους, Εβραίους και, κυρίως, Έλληνες. Σύμφωνα με την παράδοση, οι τρεις

τους κήρυξαν το Ευαγγέλιο στους κατοίκους και, αφού διανυκτέρευσαν εκεί, συνέχισαν την επόμενη ημέρα προς την Απολλωνία.

Η Απολλωνία, αρχικά αποικία των Χαλκιδέων από το 432 π.Χ., κτισμένη στη νότια όχθη της λίμνης Βόλβης, αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό στην Εγνατία Οδό από την Αμφίπολη προς Θεσσαλονίκη. Κατά την παράδοση ο Απόστολος Παύλος και η συνοδεία διανυκτέρευσαν στην πόλη, αφού προηγουμένως δίδαξαν τον λόγο του Κυρίου.

galeriuspalace.culture.gr

Απόψεις του ανακτόρου του Γαλερίου.

galeriuspalace.culture.gr

Θεσσαλονίκη

Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε στη θέση της παλαιότερης πόλης Θέρμης, στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, το 315 π.Χ. από τον Κάσσανδρο, έναν από τους διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, δίδοντάς της το όνομα της συζύγου του, αδελφής του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στην ουσία ο Κάσσανδρος συμπεριέλαβε στην πόλη όλους τους προϋπάρχοντες οικισμούς, καθώς η ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης κατοικείτο αδιαλείπτως ήδη από το 6000 π.Χ. Λόγω της στρατηγικής θέσης της, η πόλη κατέστη σύντομα το σημαντικότερο εμπορικό και στρατιωτικό λιμάνι της περιοχής και, ως εκ τούτου, πολιτισμικό κέντρο προσελκύοντας κατοίκους διαφόρων εθνοτήτων.

Μετά την ολοκληρωτική στρατιωτική κατάκτηση της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους το 148 π.Χ. και την υπαγωγή της ως επαρχία στο Ρωμαϊκό κράτος, η Θεσσαλονίκη έγινε έδρα του Ρωμαίου διοικητή της Μακεδονίας. Σημαντικό πλεονέκτημα για την πόλη αποτέλεσε και η διασύνδεσή της, μέσω Εγνατίας Οδού, με όλες τις περιοχές που εξυπηρετούσε αυτή η οδική αρτηρία.

Το 42 π.Χ. η πόλη ανακηρύχθηκε από τον Οκταβιανό και τον Μάρκο Αντώνιο ελεύθερη πόλη (*civitas libera*), ως επιβράβευση της άρνησης των κατοίκων της να δεχθούν και να προστατέψουν τους δολοφόνους του Ιουλίου Καίσαρα, Βρούτο και Κάσσιο. Έκτοτε ακολούθησε σημαντική εμπορική και οικονομική άνθηση της πόλης, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σε σημαντικό διαμετακομιστικό κόμβο. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού της αποτελούσε και η ακμάζουσα κοινότητα Εβραίων, η οποία απολάμβανε ιδιαίτερων προνομίων, όπως αυτόνομη διοικητική, δικαστική και οικονομική οργάνωση.

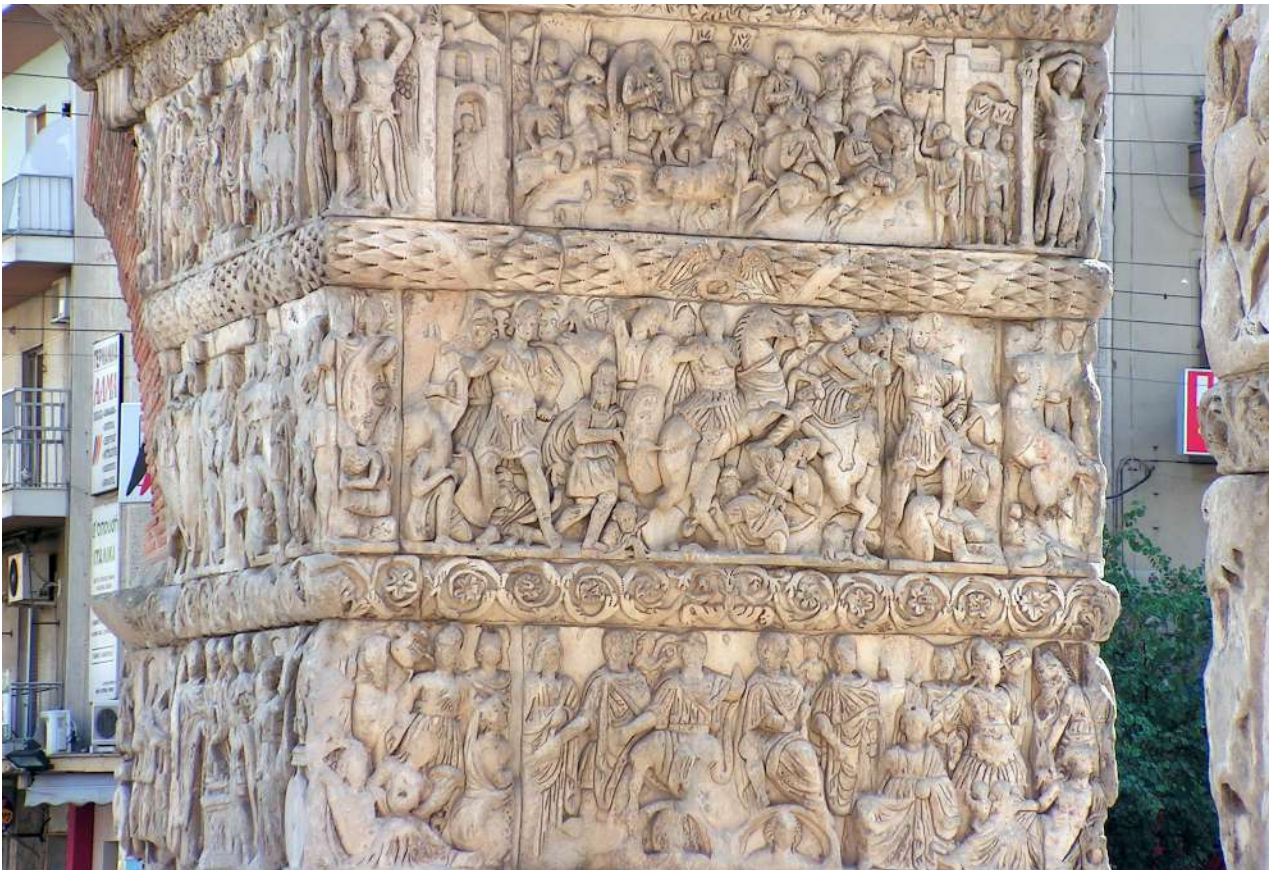
Στη συνέχεια του κειμένου μας ακολουθεί τμηματική παρουσίαση της Θεσσαλονίκης και κάποιων εκ των σπουδαιότερων μνημείων της, όχι μόνο με χρονολογικά κριτήρια, αλλά και με τοπογραφικά. Επίκεντρο κάθε παρουσίασης θα είναι κάποιο ή κάποια από τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης που ανήκουν στον κατάλογο των Μνημείων Παγκόσμια Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO.

Περίοδος Τετραρχίας

Παλαιοχριστιανική περίοδος

Στα τέλη του 3ου – αρχές του 4ου αι. μ.Χ. η απέραντη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έχει ήδη μοιραστεί σε τέσσερα γεωγραφικά διαμερίσματα με ισάριθμους ηγεμόνες: τον Διοκλητιανό, τον Μαξιμιανό, τον Γαλέριο και τον Κωνσταντίο τον Χλωρό. Ο Γαλέριος ανακηρύχθηκε σε καίσαρα της Ιλλυρίας και ο ίδιος όρισε ως έδρα και πρωτεύουσα του τμήματος της αυτοκρατορίας που περιελάμβανε τη χερσόνησο του Αίμου, τη Θεσσαλονίκη.

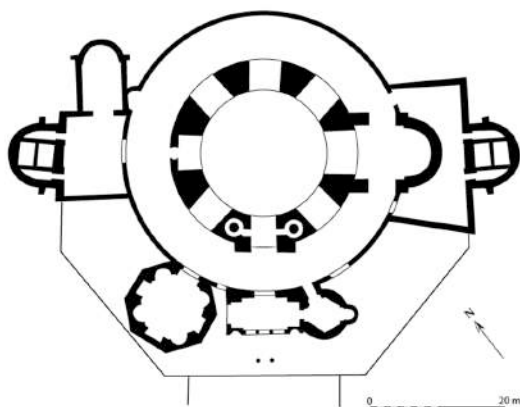
Θριαμβική Αψίδα.

wikipedia

wikipedia

Ροτόντα: εξωτερική άποψη και κάτοψη.

Ήδη μέχρι το τέλος του 3ου αι. μ.Χ. η Θεσσαλονίκη είχε διαμορφώσει την πολεοδομική της μορφή, ακολουθώντας το ρωμαϊκό σύστημα ρυμοτομίας, με ευθύγραμμους, κύριους και δευτερεύοντες δρόμους. Έτσι λοιπόν οι κεντρικοί οδικοί άξονες αντιστοιχούσαν στη σημερινή Εγνατία (*decumanus*) και Αγίου Δημητρίου, που τέμνονται κάθετα από τη σημερινή οδό Βενιζέλου (*cardo*).

wikipedia

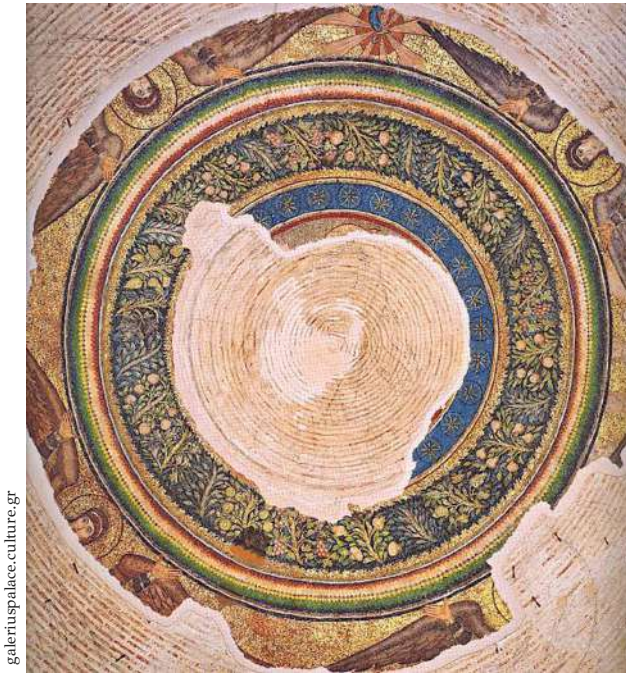
Το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλέριου

Ο Γαλέριος ίδρυσε το λαμπρό συγκρότημα των ανακτόρων του στο ασφαλέστερο, ανατολικό τμήμα της πόλης, σε ελάχιστη απόσταση από τη θάλασσα, οριστικοποιώντας με αυτό τον τρόπο τη μορφή της περιτειχισμένης πόλης, που διατηρήθηκε ως το τέλος του 19ου αι. Το συγκρότημα που σχεδιάστηκε ως σύνολο και ολοκληρώθηκε στο πρώτο ήμισυ του 4ου αι., περιλαμβάνει: α) το καθαυτό ανάκτορο, β) τον ιππόδρομο, γ) τη θριαμβική αψίδα (σημερινή Καμάρα) και δ) τη Ροτόντα.

■ Ανάκτορο

Το ανάκτορο, που βρίσκεται στη σημερινή πλατεία Ναυαρίνου, διέθετε μια κεντρική κτηριακή ενότητα που διέθετε τετράγωνη αυλή, η οποία ανατολικά, νότια και δυτικά πλαισιωνόταν από στοά, γύρω από την οποία διαμορφώνονταν ορθογώνια δωμάτια. Κατά τόπους σώζονται σήμερα τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου και της πλακόστρωσης σε άλλα σημεία.

Στη νοτιοδυτική πλευρά της κεντρικής κτηριακής ενότητας σώζεται λαμπρό οκταγωνικό κτίσμα, το Οκτάγωνο. Η είσοδος του βρισκόταν στη νότια πλευρά, ενώ στις υπόλοιπες επτά ανοίγεται από μία κόγχη. Κατά την επικρατέστερη

galeriumpalace.culture.gr

Ροτόντα. Τα ψηφιδωτά στο κεντρικό μετάλλιο.

θεωρία χρησιμοποιούνταν ως αίθουσα θρόνου. Εκτός από το Οκτάγωνο, η κεντρική κτηριακή ενότητα πλαισιωνόταν και από άλλα βοηθητικά κτίσματα, όπως Βασιλική, λουτρό, διώροφο κτήριο και δεξαμενή.

■ Ιππόδρομος

Ο ιππόδρομος, που βρισκόταν στη σημερινή ομώνυμη πλατεία δεν σώζεται, παρά μερικά διάσπαρτα ερείπια, ορατά σήμερα στα υπόγεια παρακείμενων πολυκατοικιών. Συνόρευε δυτικά με το ανάκτορο και συνδεόταν μαζί του. Το μήκος του ιπποδρόμου ήταν πάνω από 400 μ. και κάλυπτε έκταση 30.000 τ.μ. περίπου. Αυτό είναι πιθανότατα το σημείο, όπου με διαταγή του Μεγάλου Θεοδοσίου κατά τη διάρκεια αρματοδρομιών, σφαγιαστήκαν 7.000 Θεσσαλονικείς από Γότθους μισθοφόρους, προκειμένου να εξολοθρευτεί το ισχυρότατο εθνικό στοιχείο της πόλης, σε μία περίοδο που γίνονταν προσπάθειες για να επιβληθεί ο χριστιανισμός ως επίσημη θρησκεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

■ Θριαμβική αφίδα (Καμάρα)

Η Αφίδα του Γαλέριου, γνωστή σήμερα ως Καμάρα, υψώθηκε στη συμβολή δύο αξόνων. Ο ένας συμπίπτει με τη σημερινή οδό Εγνατίας και ο άλλος, που οδηγεί στη θάλασσα, με τη σημε-

ρινή οδό Δ. Γούναρη. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η σημερινή οδός Εγνατία ακολουθεί την χάραξη του ρωμαϊκού *decumanus maximus*, της λεγόμενης *Via Reggia*, της μετέπειτα Λεωφόρου των βυζαντινών χρόνων, που συνέδεε τη Χρυσή Πύλη στα δυτικά τείχη της πόλης με την Κασσανδρευτική Πύλη στα ανατολικά.

Από την Αφίδα ξεκινούσε ένας πλατύς δρόμος με στοές και κιονοστοιχίες, που οδηγούσε προς νότο στο ανάκτορο και προς βορρά στη νότια πύλη του περιβόλου της Ροτόντας. Επρόκειτο, λοιπόν, για πομπική οδό που συνέδεε τα ανάκτορα με τη Ροτόντα.

Η Αφίδα στηριζόταν σε τέσσερις πεσσούς, που ήταν τοποθετημένοι στις γωνίες ενός τετραγώνου, το οποίο καλυπτόταν με θόλο. Εκτέρωθεν των κεντρικών πεσσών βρισκόνταν άλλοι δύο στα βόρεια και στα νότια που συνδέονταν με τόξα με τους κεντρικούς. Με αυτόν τον τρόπο σχηματιζόταν ένα μνημειακό τετράπυλο, κτισμένο με κατεύθυνση Β-Ν, κάθετα στη *Via Reggia*.

Η Αφίδα φέρει ανάγλυφες παραστάσεις, διατεταγμένες σε ζώνες, που εξιστορούν τη νικηφόρα εκστρατεία του Γαλέριου στην Ασία εναντίον των Περσών. Καθώς σήμερα σώζονται μόνο οι τρεις δυτικοί πεσσοί της Αφίδας, από τις παραστάσεις που μπορούμε να διακρίνουμε ξεχωρίζουν η πολιορκία μιας πόλης, η καταδίωξη των Περσών, η σύλληψη του χαρμεμιού, η ομιλία του Γαλέριου στον στρατό του, η δήλωση υποταγής των Περσών και η επινίκια θυσία του Διοκλητιανού και του Γαλέριου. Ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος που απεικονίζονται τα τέσσερα πρόσωπα της Τετραρχίας μαζί με τους θεούς προστάτες τους, ως μήνυμα δύναμης και θεοποιημένης εξουσίας.

■ Ροτόντα

Η πομπική οδός κατέληγε προς βορρά στη Ροτόντα. Δύο είναι οι κύριες θεωρίες ως προς τη χρήση του κτηρίου. Κατά μία άποψη κτίστηκε για να αποτελέσει το μαυσωλείο του ιδρυτή του, δηλαδή του Γαλέριου. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι ο Γαλέριος πέθανε και ετάφη μακριά από τη Θεσσαλονίκη. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι μέχρι και την εποχή που κτίστηκε η Ροτόντα, απαγορευόταν η ταφή εντός των τειχών της πόλης. Η επικρατέστερη εκδοχή είναι ότι αποτελούσε ναό, αφιερωμένο στους Καβείρους ή στον Δία, που ήταν ο θεός προστάτης του Διοκλητιανού και Γαλέριου.

Πρόκειται για περίκεντρο κτίσμα με τρούλο, διαμέτρου 24 μ. Το κτήριο είναι κτισμένο με αργολιθοδομή, που ενισχύεται κατά τόπους με πλατιές ζώνες πλίνθων. Εικάζεται ότι στην αρχική του μορφή το κτήριο είχε αρκετές ομοιότητες με το Πάνθεον της Ρώμης. Στο κλειδί του θόλου υπήρχε οπαίο για τον εξαιρεισμό και φωτισμό του κτηρίου. Εξωτερικά το οικοδόμημα παρουσιάζεται βαρύ και αδιάθρωτο, εσωτερικά όμως το πάχος των τοίχων ελαφρύνεται με τη διάνοιξη οκτώ κογχών, καλυμμένων με καμάρες πάνω στις οποίες εδράζεται ο θόλος.

Στα χριστιανικά χρόνια, κατά πάσα πιθανότητα στα χρόνια του Μεγάλου Θεοδοσίου (379-395 π.Χ.), ο ειδωλολατρικός ναός μετατράπηκε σε εκκλησία και λόγω του κυκλικού σχήματός του λειτούργησε ως μαρτύριο. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τις παραστάσεις μαρτύρων που απεικονίζονται στα ψηφιδωτά του θόλου καθώς και από την προσθήκη υπόγειας κρύπτης, όπου φυλάσσονταν οστά μαρτύρων. Βάσει πηγών, ονομαζόταν Εκκλησία των Αγγέλων ή των Ασωμάτων.

Όταν η Ροτόντα μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό έγιναν κάποιες μετατροπές, οι οποίες συνοψίζονται στα εξής: α) προστέθηκε ιερό με αφίδα στα ανατολικά, β) προστέθηκε περιμετρικός διάδρομος γύρω από τον ρωμαϊκό πυρήνα και διανοίχτηκαν οι επτά κόγχες, προκειμένου να επικοινωνεί ο διάδρομος με τον κεντρικό χώρο, γ) διαμορφώθηκε υπόγεια κρύπτη, δ) στη δυτική κόγχη δημιουργήθηκε νέα είσοδος με νάρθηκα, ε) στη νότια είσοδο προστέθηκε πρόπυλο με δύο παρεκκλήσια, ένα κυκλικό ανατολικά και ένα οκταγωνικό δυτικά.

Η σημαντικότερη μετατροπή, όμως, που καθιστά τη Ροτόντα μεταξύ των Μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, είναι η προσθήκη ψηφιδωτού διακόσμου στον τρούλο, στις καμάρες των κογχών και στα τοξωτά ανοίγματα των φεγγιτών, αδιάφειστο μάρτυρα για τη λειτουργία σημαντικών καλλιτεχνικών εργαστηρίων στη «Συμβασιλεύουσα». Για τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών δίστανται οι απόψεις, καθώς κάποιοι μελετητές τα τοποθετούν στα τέλη του 4ου αιώνα και άλλοι στον 5ο ή και τον 6ο αιώνα.

Τα ψηφιδωτά του κάτω τμήματος του ναού έχουν έντονη διακοσμητική διάθεση. Η θεματολογία τους –γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα και ζωικά θέματα– καθώς και η νατουραλιστική απόδοση, φέρουν έντονη την ελληνιστική επίδραση.

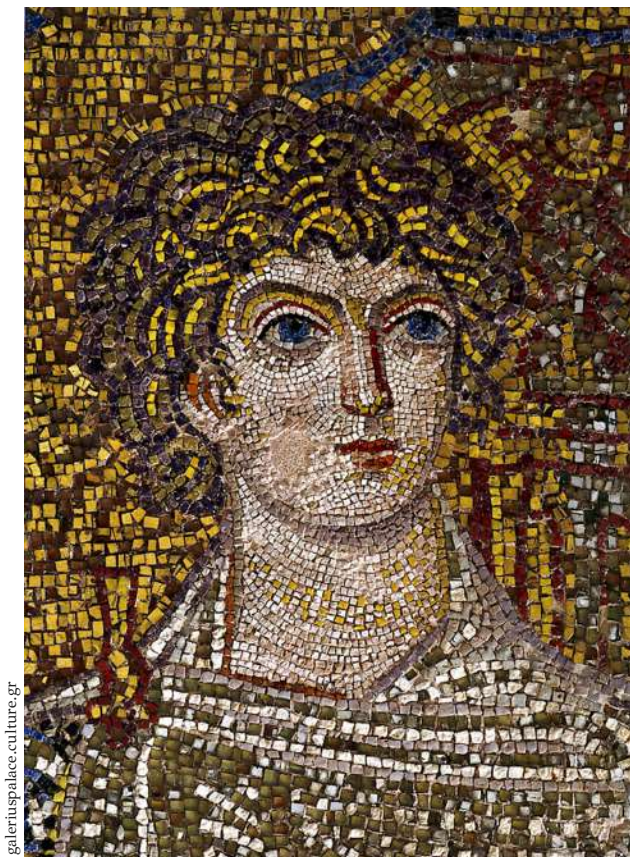

Ροτόντα. Αδιάγνωστος στρατιωτικός.

Τα ψηφιδωτά του θόλου είναι ιεραρχημένα σε τρεις ζώνες. Στο ανώτερο σημείο, στο κέντρο του τρούλου, απεικονιζόταν ο χαμένος σήμερα Χριστός, όρθιος, κρατώντας σταυροφόρο ράβδο, μέσα σε δόξα στα χρώματα του ουράνιου τόξου, την οποία βαστούν τέσσερις άγγελοι. Προς τα ανατολικά απεικονίζεται το μυθικό πτηνό φοίνικας, σύμβολο αθανασίας και αιωνιότητας. Από την όλη σύνθεση απουσιάζει σήμερα η μορφή του Χριστού, της οποίας το προσχέδιο διακρίνεται πάνω στις πλίνθους του τρούλου, καθώς και ένας εκ των τεσσάρων αγγέλων.

Στη μεσαία ζώνη διακρίνονται μόνο ζεύγη ποδιών που φορούν σανδάλια και πατούν στη χλόη. Πρόκειται είτε για μορφές αποστόλων ή για αγγέλους.

Η τρίτη ζώνη που είναι και η καλύτερα σωζόμενη, είναι η λεγόμενη «Ζώνη των μαρτύρων». Διαιρείται σε οχτώ διάχωρα με διακοσμητικές ταινίες από επάλληλα φυτά άκανθας. Οι μορφές των δεκαπέντε σήμερα μαρτύρων παριστάνονται σε στάση δέησης μπροστά από προσόψεις διώροφων αρχιτεκτονημάτων, που μας θυμίζουν

galeriupalace.culture.gr

Ροτόντα. Πορτραίτο του στρατιωτικού Ονησιφόρου.

σκηές ρωμαϊκών θεάτρων. Δίπλα στις δεόμενες μορφές των μαρτύρων αναγράφεται το όνομα, το επάγγελμα και η ημερομηνία εορτασμού τους.

Σε σχέση με την τεχνοτροπία αξίζει να αναφερθεί ότι ο καλλιτέχνης δεν ενδιαφέρεται για τη φυσιοκρατική απόδοση των σωμάτων, τα οποία χάνονται κάτω από τις πτυχές των ενδυμάτων. Υπάρχει, ωστόσο, έντονη η ανάμνηση της ελληνο-ρωμαϊκής παράδοσης στην απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών και της πνευματικής έκφρασης των προσώπων. Βάσει της αναγραφής της ημερομηνίας εορτασμού του κάθε μάρτυρα, διατυπώθηκε η άποψη ότι πρόκειται για εορταστικό ημερολόγιο (μηνολόγιο) μαρτύρων και μάλιστα κατά πάσα πιθανότητα, όσων τα λείψανα ήταν ενταφιασμένα στην κρύπτη.

Όσον αφορά στην πρόθεση του καλλιτέχνη, πιστεύεται ότι απεικονίζεται η Επουράνια Εκκλησία, με συμβολικές αναπαραστάσεις των κτηρίων της. Σε συνδυασμό με τις άλλες δύο

ζώνες του τρούλου, θεωρείται ότι η παράσταση έχει εσαχολογικό και πανηγυρικό χαρακτήρα με τους αγγέλους και τους μάρτυρες να δοξάζουν τον αναστημένο Χριστό και την απεικόνιση του Φοίνικα, του μυθικού πτηνού που αποτελεί παντοτινό σύμβολο αθανασίας.

Στα τέλη του 9ου αιώνα τοιχογραφήθηκε το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού Βήματος με την παράσταση της Ανάληψης. Από το 1525 έως το 1591 ο ναός χρησιμοποιήθηκε ως μητρόπολη της Θεσσαλονίκης, καθώς η Αγία Σοφία είχε μετατραπεί σε τζαμί. Το 1591 οι Τούρκοι μετέτρεψαν το μνημείο σε τζαμί. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, το μνημείο αποδόθηκε στη χριστιανική λατρεία και έλαβε το όνομα Άγιος Γεώργιος, πιθανότατα λόγω της γειτνιάσής του με ομώνυμη μικρή μεταβυζαντινή εκκλησία. Σήμερα λειτουργεί ως μουσειακός χώρος.

Βιβλιογραφία

- Kiilerich Bente, *Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης και τα ψηφιδωτά της*, 2017.
- Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου Ε., Τούρτα Α., *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 1997.
- Μέντζος Αριστοτέλης, «Το ανάκτορο και η ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Βυζαντινά* Τ.18 (1995-1996), σ. 339-364.
- Παζαράς Θ., *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη*, 1985.
- Μουτσόπουλος Ν., «Η παλαιοχριστιανική φάση της Ροτόντας του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Β', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 355-376.
- Velenis G., «Some observations on the original form of the Rotunda in Thessaloniki», *Balkan Studies* 15 (1974), σ. 298-307.
- Kleinbauer E., «The Iconography and the Date of the Mosaics of the Rotunda of Hagios Georgios, Thessaloniki», *Viator, Medieval and Renaissance Studies* 3 (1972), σ. 27-107
- Kleinbauer E., «The original Name and Function of Hagios Georgios at Thessaloniki», *CA* 22 (1972), σ. 55-60.

Σοφία Γρουδάκη
Αρχαιολόγος & Ξεναγός